

בדיקת פיטמות (חליבה נסיונית)

א. הצגת השאלה

לפני הרכבת גביעי החליבה על פיטמות הפרה נהוג לעשות חליבה נסיונית הנקראת בדיקת פיטמות, והיא חליבה קצרה ביותר ביד, שעל ידה ניתן לראות אם החלב שיוצא הוא נוזל או גבן. אם הוא גבן קיים חשש שהפרה חולה. פעמים יש סכנה לחייה ופעמים סכנה לאפשרות שתמשיך להניב חלב. בכל מקרה החשש הוא מפני אפשרות של הפסד גדול, וכן כאשר העטינים חולים יש משום צער בעלי חיים אם לא נשגיח בדבר מיד ולא ינתן לה הטיפול הדרוש.

חליבה זו נעשית על הארץ או לתוך כלי, שאינו נקי והחלב שמצטבר בו — זורקים. השאלה העומדת בפנינו היא: האם חליבה זו מותרת בשבת? האם היא נחשבת כחליבה לאיבוד ומותרת או מכיון שיש בה שימוש כלשהו היא נחשבת כחליבה לצורך ואסורה?

ב. חליבה לאיבוד

בגמרא (מסכת שבת דף קמ"ה ע"א) למדנו:

"כבשים שסחטן, אמר רב: לגופן מותר, למימיהן פטור אבל אסור. ושלקות — בין לגופן, בין למימיהן מותר. ושמואל אמר: אחד זה ואחד זה לגופן מותר, למימיהן פטור אבל אסור. ר' יוחנן אמר: אחד כבשים ואחד שלקות לגופן מותר, למימיהן חייב חטאת."

לפי כולם, אם כן, מותר לסחוט כבשים ושלקות לגופן, ומסביר רש"י:

"לגופן אם לאכול הכבשים סוחטן ממשקה הצף עליהם והנבלע בהם — מותר לכתחילה, דלא מפרק הוא, הואיל ולא למשקה הוא צריך."

מהי כוונת רש"י? האם רצונו לומר שאינו צריך את המשקה כלל ועיקר, או שאינו צריך אותו לשתיה? כיצד ננקד את האות "ל" במלה למשקה, בשוא או בפתח? אם נאמר ולא למשקה הוא צריך, בפתח, היינו שאינו צריך כלל את המשקה, אבל אם יש בו צורך כלשהו אסור לסחוט, או נקרא ולא למשקה הוא צריך, בשוא, ופירושו: שאינו צריך אותו לשתיה ודי בזה כדי שהסחיטה תחשב כסחיטה לאיבוד, ואפילו אם יש בו שימוש אחר?!

יתכן לתלות שאלה זו במחלוקת הראשונים בהסבר ההיתר בחליבה לאיבוד.
לדעת תוס' ¹ ורא"ש ² סיבת ההיתר היא מפני שכאשר אין צורך בחלב, הרי
שהחליבה נחשבת מלאכה שאינה צריכה לגופה, וגם נחשבת לפסיק רישיה דלא
ניחא ליה, שבמקום צער לא גזרו חכמים והתירוה.

אך מהסברו של רש"י (וכן הסביר הר"ן, דף ס"א ע"א מדפי האלפס) נראה
שסיבת ההיתר היא משום שסחיטה לאיבוד אינה מוגדרת כלל כמלאכת דישה,
כתבו הרמב"ן ³ והרשב"א ⁴ שאם אינו צריך את המשקה אין על פעולת הסחיטה
שם מלאכה.

בשולחן ערוך (סימן ש"כ סעיף י"ח) משמע שאינו סובר שאין בסחיטה לאיבוד
שם מלאכה וכן כתב באגלי טל, אולם מהמגן אברהם (שם) משמע שסיבת ההיתר
היא משום שאין שם מלאכת דש בסחיטה לאיבוד, וכן הכריע החזו"ן איש (הלכות
שבת סימן נ"ו אות ד').

ונתן לומר שלסבורים שהיתר חליבה לאיבוד הוא מפני שהיא נחשבת מלאכה
שאינה צריכה לגופה כאן הלא צריכים את החלב לראות מה טיבו וממילא ניחא
ליה בחליבה וגם נחשבת מלאכה הצריכה לגופה וממילא אסורה, אבל לפי הסבורים
שהיתר חליבה לאיבוד הוא משום שאין על חליבה כזו שם מלאכה, כל שבסופו של
דבר הולך המשקה לאיבוד, אף אם היה בו שימוש כלשהו, אין בו שם מלאכה.
אך אין חלוקה זו הכרחית, משום שמחד גיסא ניתן לומר שגם חליבה לצורך בדיקת
החלב נחשבת למלאכה שאינה צריכה לגופה, ומאידך גיסא אפשר לומר שכל שיש
שימוש בחלב, אף אם הוא מגיע לאיבוד בסוף, אינו נחשב חליבה לאיבוד.

ג. חצי שיעור

בברייתא (המובאת במסכת שבת דף צ"ה ע"א) שנינו: "החולב והמחבץ והמגבן
כגרוגרת" היינו שיעור כמות החליבה שחייבים עליה הוא כגרוגרת, וכן פסק
הרמב"ם (הלכות שבת פרק ח' הלכה ז'). והראב"ד חולק וסובר ששיעורו הוא כדי
גמיעה, ונראה שמחלוקת זו תלויה במחלוקת סביב השאלה מהו אב המלאכה של
חולב, שלפי הרמב"ם שאיסור חליבה הוא משום דש שיעורו כגרוגרת, ולפי הדעות
שהאיסור הוא משום מלאכות אחרות יתכנו שיעורים אחרים (ראה במגיד משנה
שם), מכל מקום ודאי שיש שיעור לחליבה ובדיקת הפיטמות אין בה כשיעור
שחייבים עליו.

על כן נשאלת השאלה מה דין חליבה פחות מכשיעור ?

- 1 מסכת שבת דף קל"ה ע"א ד"ה מפני הסכנה, וכתובות דף נ' ע"א ד"ה האי.
- 2 מסכת שבת פרק י"ט סימן ה' ובתוספותיו: במסכת שבת סוף פרק י"ד ובמסכת כתובות שם.
- 3 מסכת שבת סוף פרק י"ד.
- 4 כתובות שם.

שאלה זו תלויה בראש וראשונה בשאלה האם חצי שיעור באיסורי מלאכה בשבת אסורים מן התורה או מדרבנן, דאף שנפסקה הלכה שחצי שיעור אסור מן התורה היינו דוקא באיסורי אכילה, אף האם הוא הדין בשאר איסורים?

כמה ראשונים כתבו במפורש שגם במלאכות שבת חצי שיעור אסור מן התורה. רש"י (דף ע"ד ע"א ד"ה וכי מותר לאפות פחות מכשיעור): "נהי דחיוב חטאת ליכא, איסורא מיהא איכא דקיי"ל חצי שיעור אסור מן התורה". וכן כתב המאירי שם, וכן כתב האור זרוע (סימן נט, גבי בורר): "קיימא לן חצי שיעור אסור מן התורה", וכן כתב הגהות אשר"י (פרק ז' סימן י"א) לגבי מלאכת הוצאה.

אולם בתוספתא (למסכת ביצה, פרק ד' משנה ב') שנינו: "הכותב אות אחת... בשבת חייב חטאת ביום טוב לוקה ארבעים דברי ר' אליעזר, וחכמים אומרים בין בשבת ובין ביום טוב אינו אלא משום שבות". האם זה דוקא בכותב?

מרבנו ירוחם (נתיב י"ב) משמע שאמנם דוקא בכותב חצי שיעור אין איסור תורה, שכן בתחילת חלק י"ד כתב: "דע כי אסור אפילו בפחות משיעור כדאמרין ביומא חצי שיעור אסור מן התורה" ואילו בהמשך לגבי מלאכת כתיבה כתב: "כתב אות אחת גדולה... פטור אבל אסור", ומשמע שזה מדרבנן, ובהמשך מפורש "הכותב שתי אותיות בשתי העלמות — כל אלה אסורים מדרבנן ופטור מחטאת".

ואם אמנם אמת נכון הדבר לחלק בין כותב לשאר מלאכות — לא קשה על הראשונים מהתוספתא. ומצאתי שכיון לזה מדעתו (בלא להביא את התוספתא ואת רבינו ירוחם) בעל שו"ת חסד לאברהם (תאומים, חלק א' אורח חיים סימן כ"ח) והרחיב והסביר את ההבדל בין סוגי איסורים שונים ובין מלאכות שבת: "כל איסורים שבתורה דאסרינן חצי שיעור דנקרא על כלם מה שאכל מתחילה ועד סוף שם איסור, דבאיזה משהו מהשיעור שייסיים בו — יגמור החיוב, מה שאין כן במוציא מרשות לרשות או בד' אמות ברשות הרבים, דאי אפשר לברא לידי חיוב חטאת כי אם כשיעשה עקירה מקודם ואח"כ הנחה, ואי אפשר להקדים ההנחה לעקירה, אם כן יש לומר דאין העקירה מכלל האיסור, אלא דאמרה תורה — אדם שיעשה עקירה בתפץ אסור לו להניח" (היינו זהו תנאי בחיוב).

ולענין הוצאת שבת לפי מה דאמרין (מסכת שבת דף פ' ע"א) בהוציא חצי גרוגרת והניחה וחזר והוציא חצי גרוגרת, אם קדם והגביה חצי הראשון או שנשרפה מקודם — פטור, הואיל ובעינן בזה שיהיה כל השיעור קיים בשעת גמר ההוצאה, והשלמת השיעור של מה שהוציא בתחילה אינו חלק מהאיסור למפרע, אלא שעובר עליו מכאן ולהבא ולא דמי לשאר האיסורים, דחצי זית הראשון מצטרף אף שאינו בעולם.

וכמו כן יש לדון לענין כותב שתי אותיות דאות אחת דהוה ליה חצי שיעור מותר מן התורה לגמרי מטעם הנ"ל, דהא אי כתב אות אחת ונמחקה ואח"כ כתב אות שניה פשיטא דפטור, דאין כאן מלאכה כל שאין שתי אותיות כתובות לפניו, והואיל ובעינן כל שיעור מלאכתו קיים בבת אחת, הרי עובר הלאו משעה שהשלים השיעור, ולמפרע היתירא קעביד, ואין כאן איסור כלל בחצי שיעור — כמו בהוצאה.

אמור מעתה — בשאר מלאכות כגון קצירה וטחינה ואפיה, דפשיטא דאם עשה חצי שיעור במלאכות אלו ונאכל או נשרף ואח"כ השלים לכשיעור דחייב, הנה סוף סוף עשה שיעור שלם. ושהרי הפמ"ג בפתחה להלכות שבת מסתפק תחילה בזה לדמות מלאכות אלו להוצאה, דאינו חייב עד שיהיה השיעור שלם, והדבר פשוט כמו דמסיק שם להלכה דבכהאי גוונא לא בעינן שיהיה חצי שיעור הראשון קיים... ולהכי חצי שיעור אסור בהן מן התורה, דחשיב חזי לאצטרופי".

אולם ברור שאין כן דעת כל הראשונים, שהרי מחד גיסא ראינו לעיל שלדעת הגהות אשר"י אף בהוצאה חצי שיעור אסור מן התורה, ומאידך גיסא דעת הרדב"ן היא (בחלק ה' סימן ב' אלפים ר"ב) שבחליבה פחות מכגורגרת אין איסור תורה. גם אחרונים רבים כתבו שאין בחצי שיעור במלאכות שבת איסור מן התורה, ולא חילקו בין מלאכת הוצאה וכתובה לשאר מלאכות.

ה"חכם צבי" (סימן פ"ו) כתב: "שאני איסורי אכילה דאית לן קרא ד'כל חלב, ולפי זה בכל שאר איסורי תורה כגון התולש שעה אחת בניזיר או בשבת, או מוציא פחות מכשיעור — אין בו איסור תורה כלל, דטעמא דחזי לאצטרופי לחוד — לא מהגי."

וכן כתבו אבני גזר (חלק ב', יורה דעה סימן רנ"ט) ולב חיים (פלאגי, חלק ב' סימן ג"ח — לגבי סחיטה).

אמנם ה"חכם צבי" כתב עוד: "אי גמי יש לומר דאף דבכל האיסורים פחות מכשיעור גמי אסור מן התורה, היינו דוקא בעושה מעשה שמחשיבו לאותו פחות מחצי שיעור, אבל בחמץ פחות-מכזית שאינו עושה מעשה אלא מניחו בביתו ואינו מבערו... לא אמרינן ביה חזי לאצטרופי" (ועיינן גם בשו"ת תורת חסד מלובלין סימן מ"ד אות ט'), ולכאורה לפי תירוצו השני יש בחליבה איסור תורה אף בפחות מכשיעור.

אולם נראה דראשית אין תירוצו השני מבטל את הראשון אלא נאמר כתוספת לו ומשנה ראשונה לא זזה ממקומה, ועוד דבנידוננו הלא אינו משתמש בחלב שנאמר שמחשיבו, אלא רק מסתכל בו ואין כל חשיבות לכמות החלב שנחלבה ועל כן אין בכך איסור תורה, ועוד, דנראה דאין לומר בזה חזי לאצטרופי, חדא משום שאין צורך בחליבה נוספת מאותה פיטמא, שהרי את שרצונו להשיג, השיג בחליבה ראשונה, וגם דהחלב עצמו או נחלב על הארץ או נחלב לתוך כלי מאוס וכל טיפת חלב שנכנסת לתוכו שוב אינה ראויה לשתיה, ועל כן נראה דאף להסבר זה אין בחליבה נסיונית פחות מכשיעור איסור תורה.

וכן כתב הגרצ"פ פרנק וצ"ל (הר צבי סימן ר"א אות ב') דאף שיש מחלוקת ראשונים אם במלאכות שבת פחות מכשיעור יש איסור תורה, בחליבה לתוך פי התינוק שמיד נבלע ואינו מצטרף, לכולי עלמא אין איסור תורה, ויש לומר דכ"ש הכא שהרי באכילה מצטרף מה שבמעיים לשיעור, והיה מקום לומר שאף שהמדובר שם הוא בשיעור חליבה, בכל זאת מצטרפים חצאי השיעור שבמעיי התינוק, אבל בבדיקת פיטמות שהחלב אויל לאיבוד, ודאי שאין השיעורים יכולים להצטרף, ואין בחליבת חצי שיעור איסור תורה.

וכן כתב ר"ח גאה בספרו קצות השולחן (סימן קל"ב סעיף א', בדי השולחן אות י"ז): "בחולב על הקרקע שהולך לאיבוד... ואינו מצטרף לכשיעור... ועל כל פנים איסור תורה לא הוי, ומעתה הוי תרתי דרבנן, דחולב לאיבוד וגם פחות מכשיעור".

מדבריו שכתב "ועל כל פנים איסור תורה לא הוי" משמע שלדעתו יתכן שאף איסור דרבנן אין בחליבת פחות מכשיעור, ואמנם אח"כ הביא את הגמרא (בדף קי"ז ע"א) האומרת שאע"פ שהפשטת העור היא אב מלאכה בשבת, הפשטת העור לפסח אינה מלאכה משום "דלא קבעי ליה לעור" שואלת הגמרא: "והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו מודה ר' שמעון בפסיק רישיה ולא ימות (שאסור)? ומתרצת: "דשקיל ליה בברזי".

ופירש רש"י: "דשקיל ליה בברזי — בחתיכות דקות מפשיט וחותר, דאין דרך הפשטה בכך, ולא מלאכה הוא אלא שבות".

ותוספות פירשו: "ונראה לר"י דליכא אפילו שבות, דאינו מפשיט כשיעור חשיבות עור יחד".

וכתב על זה בקצות השולחן: "ולפי התוספות אפשר דגם בחליבה כי האי גוונא שחולב לאיבוד פחות פחות מכשיעור — אפילו שבות אינו".

אולם צריך עיון בנידוננו משום שיתכן דדוקא שם כתבו תוספות שאפילו שבות ליכא משום שמדובר גם באופן "דלא קבעי ליה לעור" וה"ה בחולב לאיבוד, אבל בבדיקת פיטמות כיון שיש שימוש כלשהו בחלב, שמא נאמר דלכל הפחות שבות איכא. ומ"מ אינו פשוט דכיון דלא קבעי ליה לחלב — אלא לצורך ראייה בו בלבד, דיותר יש מקום לומר שלפי תוספות אין בחליבה זו אפילו איסור דרבנן, וצריך עיון.

ההוסיף שם: "ואפילו לרש"י דבחתיכות דקות אין דרך הפשטה בכך ורוצה לומר דהוי שינוי וכלאחר יד, גם בחולב שלא כדרכו בחול, אלא בשיעורים קטנים הוי שינוי" ואמנם בבדיקת פיטמות לא הוי שינוי מבדיקת פיטמות בחול, אבל יתכן לומר דהוי שינוי מהחליבה עצמה.

ואמנם כתב הרדב"ז שם (הביאו החיד"א בברכי יוסף סימן שכ"ח אות י"ג): "פשיטא לי שאם צריך לו לשתות לרפואתו שיעורו כגרוגרת... ואם צריך ליתן על פדחתו לקרר הקדחת — כמנהג שיעורו, כשיעור המועיל לאותו דבר שהוא צריך לו, ולעולם חיוב חטאת יש בו". ולכאורה היה כאן כיון דלמה שצריך הוא שיעור קטן ביותר, באותו שיעור יש חיוב חטאת, אבל נראה שאין זה נכון משום שאינו צריך להשתמש בחלב, ויש להמליץ עליו את הנאמר "קול מראה וריח אין בהם משום מעילה", ולכן יש לראות את כל החליבה כמיועדת לתפקידה המרכזי והוא שתיה, אלא שכאן מוציא פחות מכשיעור על מנת לבדקו, ועדיין יש להגדירו כחולב פחות מכשיעור.

ד. חולב לאוכלין

סיבה נוספת לומר שלפנינו רק איסור דרבנן כתב הגר"י נויבירט שליט"א (שמירת שבת כהלכתה פרק כ"ז הערה קס"ג) בשם הגר"ר שלמה זלמן אורבך שליט"א ואעתיק לשונו:

"יש לדון, דמכיוון שאין דעתו לשתות את החלב הוה דומיא דחולב לאוכלין דאיסורו רק דרבנן, אך יש לומר דדוקא בחולב לתוך אוכלין מותר מן התורה, מכיון דמעיקרא אוכל והשתא אוכל; אבל בחליבת נסיון דאין על זה שם אוכל מסתבר דכמו שמפרק משקין מאוכלין חייב, הוא הדין גמי במפרק סממנים מאוכל דחייב, אך אפשר דחשיב כלוקח מקצת האוכל לבדוקו, וצריך עיון."

אם אמנם בדיקת פיטמות היא חליבה האסורה מדרבנן ולא מן התורה, הן משום דהוי פחות מכשיעור והן משום דאולי הוי חליבה לאוכלין, הרווחנו מזה גם את דעת הריטב"א שכתב שחליבה לאבוד אסורה מדרבנן, אך לא אסרו רבנן אלא כאשר החליבה אסורה מן התורה, אבל באיסור דרבנן מותר דאין עליו שם דש, ומשום כך בנידוננו גם הריטב"א מצטרף לדעת הסוברים שבחליבה לאיבוד אין כלל שם דש על המעשה. וממילא צריך עיון האם בדיקת הפיטמות נחשבת כחליבה לאיבוד או לאו.

ה. דעת הרב שלמה זלמן אורבך שליט"א

כתב בספר שמירת שבת כהלכתה (פרק כ"ז סעיף נ"א): "יש שצריך לחלוב חליבה נסיונית, דהיינו לחלוב על גבי טבלת עץ צבועה בצבע כהה, על מנת לקבוע לפי מראה החלב, אם הוא ראוי לשתיה או לאו. מן הנכון להמנע מחליבה כזו בשבת וביום טוב, ואם אי אפשר... ישאל שאלת חכם כיצד לנהוג" ובהערה קס"ג: "כי אם יחלוב לכלי לשם בדיקה, אף שבדעתו לשפוך את החלב לאיבוד, ודאי דאסור... אלא אפילו אם יחלוב הישר לאבוד ע"ג עץ צבוע וכדומה, ובשעת החליבה לאיבוד הוא מבחין בצבע החלב, שמעתי מהגרש"ז אורבך שליט"א שגם כן צריך עיון גדול למעשה, דודאי לא נקרא חולב לאיבוד, מכיון שצריך החלב לבדיקה וחשיב כמלאכה שצריכה לגופה... (וע"ע סימן שכ"ח סעיף ל"ה ברמ"א ובמשנה ברורה ס"ק קי"ג, ועיין בתהלה לדוד שם ס"ק ס' דאפשר דכל שהוא לסגולה חשיב כלאיבוד, ועיין עוד סימן שכ"ח בשער הציון ס"ק פ"א, ועדיין צריך עיון בדיון זה למעשה)".

ו. מלאכה שאינה צריכה לגופה

הגרש"ז שליט"א ציין במפורש שפסקו הוא משום שיתכן שחליבה זו היא מלאכה הצריכה לגופה, משום כך גם ציין לעיין במשנה ברורה סימן שכ"ח ס"ק קי"ג שכך דעתו שם, והגרש"ז שליט"א לשיטתו כמו שמצאנו לגבי מכונה שאין הוא מבסס את ההיתר

בחליבה לאיבוד כמו החזון איש שאין עליה שם מלאכה, אלא כדעת רוב האחרונים שהיה נובע מכך שזו מלאכה שאינה צריכה לגופה ואיסורה רק מדרבנן. על כן נחלק בזה את דיוננו לשניים. א. האם חליבה נסיונית היא מלאכה שאינה צריכה לגופה ר"ב. האם חליבה נסיונית נחשבת לחליבה לאיבוד או לחליבה לצורך.

אם כן דומה גידוננו לדין הוצאת דם לפני זריקה (תוך ורידית, שמוציאים דם במזרק לבדיקה ואח"כ זורקים את הדם) שלפי דעת הרמב"ם אסור אבל משום דש והשאלה היא אם יש על הוצאת דם זו שם מלאכה, וכן לפי שאר הראשונים שהוצאת דם אסורה מטעם נטילת נשמה יש לדון אם הוצאת דם זו נקראת מלאכה הצריכה לגופה או שאינה צריכה לגופה.

המהר"ם שיק (אורח חיים סימן קט"ו) כתב בדין העמדת עלוקה בשבת דהוי מלאכה שאינה צריכה לגופה והביאו בציץ אליעזר חלק ח' סימן ט"ו (פרק י"ד אות י"ב ופרק ט"ו אות י").

אולם הגרשו"א שליט"א העיר מתוספות (מסכת כתובות דף ה ע"ב ד"ה לדם) שם מבואר "שצריך לראות אם היא בתולה" הוי... מלאכה הצריכה לגופה, ולפי זה ה"ה כאן שצריך לראות אם הפרה בריאה הוי מלאכה הצריכה לגופה, וכמו שלומד משם הפרי מגדים (סימן של"א, משבצות זהב ס"ק ז') שגם הטפת דם ברית נחשבת כמלאכה הצריכה לגופה.

וראה מה שהשיב עליו הרב וולדנברג שליט"א (ציץ אליעזר חלק י' סימן כ"ה פרק א'): "הנה לפענ"ד אין הנדונים דומים כלל, דבדם בתולים הוא רוצה בעצם יציאת הדם הזה... ועצם ראית הדם הזה הוא מטרה לו לעצמו וגורם לו נחת רוח, וכן הוא הדין הטפת דם ברית — היא מטרה לו לראותו ולישב דעתו שמקיים ע"י כך מצות בוראו, ועל כן נחשבים שפיר כמלאכה הצריכה לגופה, אבל מה שאין כן הוצאת טיפת הדם מהוריד... שאין לו כל מטרה עצמותית, וכל עצמו אינו בא אלא לאמצעי בכדי להוכיח ע"י כך אם כיוון עם המחט אל הוריד, ואילו היה יכול להוכיח על כך בלעדי הוצאת טיפת הדם היה ניחא ליה יותר... ולכן בכה"ג יש שפיר מקום לומר דלא הו"ל על כן כמלאכה הצריכה לגופה" וא"כ הוא הדין בבדיקת פיטמות דהוי מלאכה שא"צ לגופה. אולם דבריו קשים להבנה ולא ירדתי לעומק חילוקו. אולם אח"כ ראיתי שגם הגרשו"ז (ראה שמירת שבת כהלכתה פרק ל"ב הערה קנ"א) כתב דיש לחלק כן. ואם כן אין ראייה מהתוס' שבדיקת פיטמות הוי מלאכה הצריכה לגופה. עוד כתב הגר"י נויבירט שם בשם הגרשו"א חילוק אחר: "אפשר דשאני דם בתולים, שהדם הזה שבאותו מקום עומד לכך לראותו אם יש דם או לא, ולכן חשיב בכל ענין כצריך לגופה, משא"כ בסתם דם וחלב יכולים שפיר לומר, שרק אם צריך ממש אותם ה"ז חשיב צריכה לגופה, ולא כשהולך לאיבוד, דמצד הסברא נראה שהסוחט במסחטה על הקרקע לדעת אם היא פועלת כראוי, דחשיב כאינה צריכה לגופה, וצריך עיון".

גם הרדב"ז שכתב (חלק ה' סימן ב' אלפים ר"ב): "כיון שהמעשה יש בו איסור תורה משום מפרק, מה לי שיהיה צריך לאותו דבר לצורך אכילה או לצורך הפואה או לצורך אחר" נראה בפשטות שגם בבדיקת פיטמות נחשב מלאכה הצ"ל וחיוב

עליה; אולם ניתן לדחות דראיה בעלמא לדעת כיצד נראה החלב אינו נחשב צורך והוי משאצ"ג גם לדעת הרדב"ו.

כך יש לומר גם לשיטת רש"י "דברצונו לא היתה באה לו ולא היה צריך לה — שאינה אלא לסלקה מעליו כמו צד נחש שלא ישכנו" שאף בבדיקת פיטמות אין רצונו בכך ואינו צריך לכך אלא ע"מ לבדוק שהפרה בסדר והוי משאצ"ג.

וכן נראה שלפי שיטת הגאונים והרבה ראשונים (רב נסים גאון, רב האי גאון, רז"ה, רשב"א ועוד) יש מקום להחשיב בדיקת פיטמות כמלאכה שא"צ לגופה, משום שלדעתם דבר שמונע נזק שטרם בא הוי משאצ"ג, ויש לומר שהוא הדין כאן מטרת החליבה היא למנוע נזק בעתיד, ואין לראות בכך שכעת מסתכל בחלב צורך גופו, אלא הכל לתכלית אחת למנוע נזק לפרות (וע' במש"כ הגרש"ו לעיל).

וכן לשיטת ר"י (תד"ה ר"ש, בדף צ"ד ע"א) הסובר "דמשאצ"ג קרי כשעושה מלאכה ואין צריך לאותו צורך כעין שהיו צריכים לה במשכן אלא לענין אחר, כי הצורך שהיתה מלאכה נעשית בשבילו במשכן הוא גוף המלאכה ושרשו" ודאי שחליבה לבדיקה הוי משאצ"ג.

קל וחומר לפי מה שכתב בספר "טל אורות" שמותר לחלוב (מאשה) לתוך און משום שרפואה היא משאצ"ג! ואמנם הגרש"ו"א (שמירת שבת כהלכתה פרק ל"ב, הערה קנ"א) תמה עליו מהגמרא (שבת דף פ' ע"א) שהמוציא לרפואה חייב, ומשמע שצורך רפואה הוי מלאכה צריכה לגופה, וכן תמה הגר"ע יוסף (יביע אומר ח"ה סימן ל"ב): "ונוראות נפלאות כי הלא משנה ערוכה היא: "הצד נחש בשבת אם מתעסק הוא שלא ישכנו פטור, אבל לרפואה חייב" ובשבת (דף ק"ז ע"ב) אמרינן עלה: מאן תנא... ר"ש היא דאמר משאצ"ג פטור עליה" אולם כמה אחרונים הסכימו עם הטל אורות הביאם בשו"ת יביע אומר שם אות ו', ויש לדחות הקושיות משום דשאני מלאכת הוצאה שמוציאים לצרכים שונים וגם לרפואה, וה"ה צידה שהיא לשימוש בחלקי בע"ח וגם לרפואה, מה שאין כן חליבה שמטרתה שתיה וכל צורך אחר הוא בגדה משאצ"ג (אולם הרדב"ו ודאי אינו סובר חילוק זה, ראה דבריו לעיל), וק"ו בבדיקת פיטמות דהוי משאצ"ג.

מקורות נוספים באחרונים (חלקם הביא הגרש"ו"א בעצמו — לעיל):

1. כתב הרמ"א (שבת, לד): "אסור להתיו מחלבה על מי שנשף בו רוח רעה דלית בו סכנה" (בשם שבלי הלקט) וכתב המג"א (סקמ"א) דהוי משאצ"ג, ודומה הדבר ביותר לבדיקת פיטמות! ואמנם התוספות שבת (סקנ"ט) חלק עליו וכתב: "ואנכי לא ידעתי אם גם זה מיקרי מלאכה שאינה צריכה לגופה, אם כן צריכה לגופה מאי היא דהא היא צריכה לחלב!" וכ"כ קצוה"ש בדי השלחן סי' קל"ב אות י"ב וכ"כ בישועות יעקב סק"ו. אולם האחרונים פסקו כהמג"א (ראה משנ"ב ס"ק קי"ג וכה"ח אות ר"ח).

2. שבלי הלקט סימן קכ"ג: "כתב ר' בנימין אחי נר"ו שזה שנוהגת פעמים רבות שמקלחות מן החלב בפי התינוק כדי שיהא אוחו את הדד ויניק, אין בו איסור". וכך פסק שו"ע סימן שכ"ח עיף ל"ה וכתב הפרי מגדים (אשל אברהם אות מ"א): היינו שמקלחת את החלב ע"ג קרקע כדי שיראה התינוק וירצה ליניק

דהוי מלאכה שאצל"ג (ומוסיף גם: ולא הוה מפרק — דאזיל לאיבוד 1). ועיין במשנה ברורה בשער הציון אות פ"א שכתב: "ובפרי מגדים ראיתי דכוונת השו"ע הוא לחלוב ע"ג קרקע ויראה התינוק, אבל עיינתי בשיבלי הלקט עצמו שכתב בהדיא לתוך פי התינוק, ואולי משום שהוא בכלל סכנה אם לא יגוק ועל כל זאת צריך עיון". ומשמע שדוקא החליבה לפי התינוק קשה לבעל המשנה ברורה, אבל הסבר הפרי מגדים נח בעיניו, והסבר זה דומה מאד לנידונינו שהחליבה היא על הקרקע וכל מטרתה שיראה הרפתן את החלב, ואף שיש לחלק דבתינוק רוצים שיראה את החלב ותו לא, ואילו בבדיקת פיטמות הכונה היא לעיין בחלב ולראות את מידת גוזליותו, מ"מ תמהני אם יש לחלק בזאת לגבי מלאכה שא"צ לגופה.

3. עיין בספר תהלה לדוד (סימן שכ"ח ס"ק ס') שכתב לתרץ את המגן אברהם הנ"ל שאם השימוש בחליבה הוא לענין סגולה בלבד, נחשב כחליבה לאיבוד, וצ"ע בדבריו האם מתכוין להתיר משום סחיטה לאיבוד או משום מלאכה שא"צ לגופה, דאם מטעם משאצל"ג י"ל דה"ה בנידונינו (ואם משום הנחשב חליבה לאיבוד — האה להלן שגם מתאים לבדיקת פיטמות).

כלל העולה שלפי רבים מהראשונים ומהאחרונים ניתן לקרא לבדיקת הפיטמות מלאכה שאינה צריכה לגופה ולהתירה משום חשש צער בעלי חיים והפסד מרובה, ומ"מ מידי מחלוקת לא יצאנו.

ז. משקה העומד לאיבוד

יש לדון למאן דסבר דהחליבה לאיבוד אין שם מלאכה כלל, האם במשקה העומד לאיבוד, ועושים בו שימוש, האם נחשב כמשקה או לאו. והנה בדין חולב אדם עז לתוך הקדרה משהו הגמרא דין משקה הבא לאוכל בחליבה לדין משקה הבא לאוכל לענין טומאה, ושם בגמרא (דף קמ"ה ע"א) אמרינן:

"אמר רב ירמיה, כתנאי: המחליק בענבים לא הוכשר, ר' יהודה אומר: הוכשר, (רש"י: "נחתום המחליק פני כרותיו בענבים, שסוחט המשקה על הככר"), מאי לאו בהא קמיפלגי: מר סבר משקה הבא לאוכל אוכל הוה, ומר סבר לאו אוכל הוה, אמר רב פפא: דכולי עלמא משקה הבא לאוכל, לאו אוכל הוה, והכא במשקה הבא לאיבוד קמיפלגי, מ"ס משקה הוא ומר סבר לאו משקה הוא".

אם כן, דעת רבנן שהלכה כמותם (פירוש המשנה לרמב"ם) היא שאף שימוש במשקה הנסחט, כיון שהמשקה הולך לאיבוד, הוא נחשב כעומד לאיבוד שאינו מכשיר לקבל טומאה, והוא הדין יש לומר שאינו אסור בסחיטתו בשבת, שהרי הגמרא השוותה ביניהם.

ועוד, ממשיכה שם הגמרא:

"ובפלוגתא דהני תנאי, דתניא המפצע בזיתים בידיים מסואבות — הוכשר,

לסופתו במלח לא הוכשר, לידע אם הגיעו זיתיו למיסוק (רש"י: צריך הוא לראות אם שומנו נוח לצאת, מיהו המשקה הולך לאיבוד) — לא הוכשר, ר' יהודה אומר הוכשר, מאי לאו בהא קמיפלגי, דמר סבר משקה העומד לאיבוד משקה, הוא ומר סבר לאו משקה הוא."

והלכה כתנא קמא (רמב"ם הלכות טומאת אוכלין פרק י"א הלכה י"ד), ואם כן אף שצריך לראות את טיב השומן כיון שהמשקה הולך לאיבוד, דינו כמשקה העומד לאיבוד, ועפ"ז יש לומר שהוא הדין בבדיקת פטמות שצריך לראות את טיב החלב, שמכיון שהמשקה הולך לאיבוד — חליבה זאת מותרת. והגמרא מסיימת:

"אמר רב הונא בריה דרבי יהושע: הני תנאי במשקה העומד לאיבוד פליגי, והנך תנאי במשקה העומד לצחצחו קמיפלגי."

ופירש רש"י: "הני תנאי דמפצע ודאי במשקה העומד לאיבוד פליגי כדאמרינו, אבל תנאי דמחליק לאו בעומד לאיבוד פליגי דלאו לאיבוד אזיל שהרי לצחצח האוכל נתנו והרי מצחצחו, אלא במשקה העומד לצחצחו לאוכל קא מיפלגי, דאי נמי משקה הבא לאוכל משקה הוא, הני מילי היכא דקא שריף ליה, א"נ שטר ביה ריפתא דתורת משקה עביד, אבל לצחצחו פליגי."

היינו המחלוקת במחליק בענבים היא האם יש לו דין משקה הבא לאוכל או לאו, ואין כל קשר בין משנה זו לנידונינו לפי רב הונא בריה דרב יהושע, אלא רק לפי רב פפא.

אבל לכולי עלמא שאלת המפצע כדי לדעת אם הגיעו זיתיו — למיסוק תלויה בשאלת משקה העומד לאיבוד, אולם ניתן לחלק ולומר דבשלמא התם נחשב המשקה לאיבוד משום שאין לו שום צורך בעולם במשקה, רק אם השמן יוצא בקלות, אבל בבדיקת פיטמות הרי מסתכל בחלב עצמו כיצד הוא נראה אם הוא נוזלי או גבן, ולא רק אם יצא בקלות, ואולי באופן זה אין החלב נחשב משקה לאיבוד.

אך אף שאין לדחות חילוק זה מכל וכל, אין הוא נראה נכון, חדא, משום שמבחינת המציאות הבדיקה "אם שומנו נוח לצאת" (לשון רש"י) היא גם בדיקה המראה את השמן אם הוא זך או לאו. ועוד — דמכיון שבהוי אמינא של הגמרא אפילו המחליק בענבים נחשב משקה לאיבוד, אף שבו השימוש במשקה לא היה רק במראה אלא בשימוש ממש — לצחצח האוכל, הרי שאף שרב הונא בריה דרב יהושע דוחה זאת, מ"מ נלמד שלכולי עלמא בנידונינו בבדיקת פיטמות שאין משתמשים במשקה כלל אלא רק מביטים בו (וקול מראה וריח אין בהם משום מעילה) ייחשב משקה העומד לאיבוד הן לענין הכשרה לקבל טומאה והן לענין שיהא מותר לחלוב בשבת. גם לפי הגירסא השניה בדברי רב פפא "דכולי עלמא משקה הבא לאוכל — אוכל הוא" כתבו הראשונים הסברים המתאימים להסבר שבדיקת פיטמות אינה נחשבת כצורך האדם במשקה, כך הסביר הרמב"ן:

"הכא — אין זה משקה נותן טעם בפת כלל, אלא בעוד שהוא לח האור
מהתבבו ושורפו, ונמצא שאינו בא לאוכל, ואין עושים כן אלא כדי שלא
ישרוף האור פנים של לחם, וטעמא דמאן דאמר לא הוכשר — מפני שהוא
משקה העומד לאיבוד, דקסבר לאו משקה הוא".

יוצא שאף שהיה תפקיד למשקה — להציל את הלחם מלהשרף, והוא לא פחות
מהתפקיד בבדיקת פיטמות, מ"מ סוברים חכמים שדינו כבא לאיבוד.
וגם ברשב"א יש להבין כך שכתב שם (ד"ה גירסתו):

"וגירסת הגאונים נכונה מזו שהם ז"ל גורסים דכולי עלמא משקה הבא
לאוכל כאוכל דמי, והכי פירושו: מר סבר דמשקה ההולך לאיבוד משקה
הוא, כלומה ר' יהודה דאמר הוכשר, דאע"ג דמשקה הבא לאוכל בעלמא
כאוכל, כיון דהולך לאיבוד שהאש שורפו ואינו נשאר בתוך האוכל — לאו
כאוכל הוא אלא כמשקה דעלמא — שאינו בא לתוך האוכל, ומר סבר — אע"ג
דהולך לאיבוד לבסוף, מ"מ השתא מתליף בהם את הפת, וניפוחו הוא דקא
עביד, הלכך כמשקה הבא לאוכל דעלמא הוא ואוכל הוא".

לפי הבנתו בר' יהודה ודאי בדיקת פיטמות לא יחשב החלב למשקה אאל לאיבוד,
אך גם לפי תנא קמא יש לומר שהרשב"א הדגיש דדוקא משום שבא לאוכל נחשב
משקה הבא לאוכל ולא לאיבוד, ולא משום שיש בו שימוש ומשום כך נחשב
למשקה ולא למשקה העומד לאיבוד, ומתוך דבריו נראה שאם באמת לא היה בא
משקה זה לתוך אוכל אלא לשימוש אחר תוך כדי דרכו לאיבוד, היו גם חכמים
מודים שדינו כמשקה הבא לאיבוד.

אמנם רבי חיים פלאג'י (בספרו שו"ת לב חיים חלק ב' סימן נ"ח) כתב: "ואין
מקום להתיר כיון דהולך המשקה לאיבוד אם כן לא יהיה בו משום איסור סחיטה,
שהרי כיון שהמשקה היוצא צריך לו, מה לי לשתיה, מה לי לרחיצה.

ויש להביא ראיה לזה ממה שכתוב במסכת שבת דף נ' (ע"ב): בעו מיניה מרב
ששת מהו לפצוע זיתים בשבת? אמר להם: בחול ומי שרי? (לשון הגמרא שם:
"וכי בחול מי התירו; קסבר משום הפסד אוכלין, לימא פליגא דשמואל דאמר
שמואל עושה אדם כל צרכו בפת, אמרי: פת לא מאיסא, הני מאיסי"). וכתבו הר"ף
והרא"ש לפצוע זיתים פירוש לממשי ידיה, יעוין שם, הרי מוכח דלרחוץ בזיתים
אסור לפצוע אותם כדי לרחוץ בהם הידים, דמלבד דבחול יש בו משום איסור
הפסד אוכלים מוסיף עליו בשבת גם כן משום איסור סחיטה, ולא אמרינן כיון
דבלאו הכי הולכים לאיבוד, ליכא משום סחיטה".

אבל נראה ברור דלא קשה מידי, דהלא רחיצה היא שימוש מלא במשקה ובודאי
אינו נחשב שהמשקה הולך לאיבוד, ואינו דומה כלל לבדיקת פיטמות שם אין
לחלב כלל שימוש ורק מסתכלים בו לדעת אם טוב הוא ונוול הוא או שמא גבן הוא.
ועוד יש להעיר על עצם ההוכחה, דאין כל ראיה מהר"ף ומהרא"ש שבאמת

אסור לעשות זאת בשבת מטעם מלאכה כל שהיא בשבת, שהרי על כך לא ענה רב ששת כלום.

ועוד שמא אף השואל לא הסתפק בדין זה מחמת חשש מלאכת דש אלא מטעמים אחרים, עיין ברש"י שם ובתוספות (ד"ה מהו) כתבו: פירש בקונטרס: להכותם על הסלע למתק מרירותם, ומיבעיא ליה אי אסור בשבת משום שווי אוכלא ותיקוני אוכלא.

ובתוספות ישנים שם: "ומפרש ר"י מהו לפצוע לחוף פניו ידיו ורגליו כי ההוא דלעיל, ודרך מי זיתים להעביר וללבן". וזה כפירוש הר"ף והרא"ש ואעפ"כ לא חשב לאסור משום דש!

יוצא שגם לפי רש"י וגם לפי ר"י אין מדובר באיסור סחיטה, ומניין שהר"ף והרא"ש טוענים שכן, והלא לאפשרי פלוגתא לא מפשינן? (וראיתי להגר"ח נאה בספרו קצות השלחן סימן קל"ב סעיף א' בדי השלחן אות ט"ז שהקשה "דאיסור סחיטה שבו להיכן הלך" ותירץ שפיר לפי רש"י דסוחט לאיבוד "אבל לפי תוס' ישנים שמפצע זיתים לרחוף במימיהן הרי רוצה בקיומם ושפיר הווי משקה, ודוחק לומר דבעינן דוקא שירצה אותם לשתייה ואם אינו רוצה אותם לשתייה, רק לרחיצה מקרי שאינו רוצה בקיומם?" ותירץ עיי"ש, ומ"מ אין מי שאמר שאסור שם מטעם סוחט, ובודאי אין להוכיח משם על נידון דידן).

ח. משמעות הפוסקים במקרים דומים

כתב השולחן ערוך (סימן שכ"ח סעיף ל"ה): "מותר לאשה לקלח מהחלב כדי שיאחוה הדד ויגוק", וכתב בספר תהלה לדוד (אות ג"ט) שהבין מספר תוספת שבת דהיינו שהיא מקלחת החלב כדי שיהיה הדד מלוכלך בחלב וכך התנוק יתאוה, ואחרונים רבים כתבו (הבאנום לעיל) שמקלחים על הרצפה (ולא בפי התינוק) כדי שיראה התינוק את החלב, ולעיל הסברנו דהוי מלאכה שאינה צריכה לגופה, אולם לכמה אחרונים יוצא שההיתר הוא משום משקה ההולך לאיבוד (ראה שו"ע הרב שם ובכף החיים). אתה הראית לדעת ששימוש מסוים בחלב, אינו משנה לדעתם את המצב היסודי, שחליבה זו הינה חליבה לאיבוד.

2. הרמ"א שם: "אסור להתיו מחלבה על מי שנשף בו רוח רעה דלית בו סכנה". מגן אברהם (ס"ק מ"א): "וצערא יתירה נמי ליכא, הא לאו הכי שרי, דמלאכה שאינה צריכה לגופה היא".

תהלה לדוד (אות ס'): "והדבר אינו מובן דהא צריך לחלב לרפואה, ופשיטא דכל מלאכה שצריכים לרפואה מיקרי צריך לגופו? ... ואפשר כיון דהרפואה בדרך סגולה חשוב כמשקה הולך לאיבוד, וצריך עיון".

אפשר להבין בדבריו כמו שהבאנו לעיל שרפואה בדרך סגולה הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה, אך גם מן הסברה (דלגבי משאצ"ג קשה להבין הבדל בין רפואה קונבנציונאלית לרפואה סגולית) וגם מלשונו משמע שרוצה לתת הסבר אחר לדברי שבלי הלקט (מקור דברי הרמ"א) מדוע באם יש לחולה צער מותר להתיו

עליו חלב, והוא משום שנחשב כמשקה ההולך לאיבוד, דהא אינו בגדר רפואה משום שהוא רפואה סגולית.

וגם לפי דבריו יש לומר דהוא הדין בבדיקת פיטמות שיש לראות את החלב כהולך לאיבוד.

3. "שביבת השבת" (מלאכת דש סעיף ל"ה אות פ"ב) בשם ספר "טורי אבן": "צריך לדעת אי חולבת לתוך האוון כחולבת ע"ג קרקע דמי כיון דלאיבוד אזיל, או דילמא כחולבת לתוך הכוס דמי כיון דאיכא הנאה מינה שמתרפא ע"י החלב, ונראה דחולבת לתוך האוון כחולבת על גבי קרקע דמי" (אלא שבהמשך דבריו יוצא שהתיר משום דהוי מלאכה שאינה צריכה לגופה ולא משום דהוי סחיטה לאיבוד).

מכל הפוסקים הנוכחים יש ללמוד דבדיקת פיטמות ע"י הסתכלות במראה החלב, באופן שהחלב הולך לאיבוד, אינו נחשב לכלום, והחליבה נקראת חליבה לאיבוד, שהותרה.

אחרי כתבי כל זה מצאתי שהרב אבינר שהיה רב בקבוץ לביא גם כן פסק כך בקיצור: "חליבת נסיון — אע"פ שהיא נעשית ביד ממש, הרי אמרנו שאין הבדל בין חליבה ביד והרכבת גביעים, ומכיון שחליבה זו חיונית לראות טיב החלב ולמנוע הפסד מרובה, והיא ממש חליבה לאיבוד, הרי מותרת היא" (בספרו עם לביא סימן קל"ה סעיף ז' וכן בסימן קל"ו עמ' 109).

ט. סיכום ומסקנה

למדנו אם כן שבבדיקת פיטמות יש מספר ספיקות להקל:

ספק היא חליבה לאוכל, והיינו ספק אם יש בזה איסור תורה או איסור דרבנן (ויש המתירים לגמרי).

ספק אי הוי מלאכה שא"צ לגופה וגם ספק זה הוא ספק באיסור תורה וראינו בדבר דומה שדעת הרב וולדנברג והרב שלמה זלמן אוירבך שליט"א שזו מלאכה שאינה צריכה לגופה, שהותרה במקום הפסד וצער בעלי חיים.

ספק אם נחשב הדבר כחליבה לאיבוד, והוכחנו דיש להחשיב זאת כחליבה לאיבוד. ספק אם חליבה זו נחשבת חליבה כשיעור, ואי הוי פחות מכשיעור יש הסוברים דהוי איסור תורה, ויש הסוברים שזהו איסור דרבנן, ויש שצדדו להתיר אפילו מדרבנן.

ואף שספקות רבים לפנינו נראה שיש להכריע להקל, וכך יש לדייק אף בלשונו של החזון איש זצ"ל (סימן נ"ה אות ד) שכתב: "נראה דלענין חיוב שבת... כל שבני אדם נהנים מן המשקין, כמו שהורגלו בתשמיש משקין כשמפריד את המשקה מן האוכל חייל עלה שם מפרק", ואף שממשיך בענין אחר ("וכל משקה דלא חשיבי להו לטפל ולהוציא מן האוכל, אלא אוכלים את האוכל והמשקה בתערובת, לא חייל על הפרדתם שם מלאכה") נראה דלענין הגדרת משקה דבריו מכוונים, וממילא בנידונינו שאין הכונה להשתמש בחלב הנחלב בחליבה נסיונית

זו "כמו שהורגלו בתשמיש משקין", נחשב משקה ההולך לאיבוד שמוחר לחולבו, בהא נחיתנא ובהא סליקנא, דיש להתיר בדיקת פיטמות מכמה טעמים:

א. דהחליבה היא מלאכה שאינה צריכה לגופה ובמקום של חשש צער בעלי חיים והפסד מרובה.

ב. משום שהחליבה נחשבת חליבה לאיבוד.

ג. משום דיש להחשיבה כחצי שיעור במקום שלא ראוי להצטרף והוי לכל היותר איסור דרבנן המותר במקום צער בעלי חיים והפסד מרובה, ומקצת הפוסקים מצדדים דאף איסור דרבנן אין בו משום דלא הוי לאצטרופי.